

Mälestussammas tartu kirjakeelele

Szilárd Tibor Tóth. Tartu kirjakeele raamid Johannes Gutsloffi grammatikast (1648) „Kodolaste raamatuni” (1913). (Tallinna Ülikooli humanitaarteaduste dissertatsioonid 52.) Tallinn: Tallinna Ülikool, 2019. 255 lk.

Szilárd Tóth on tuntud kui elava vaimu ja rahutu hingega mitmekülgne keelemees. Ta on pärit Budapestist, tudeerinud nii Budapestis, Leningradis kui ka Berliinis (1988–1996), jätkanud doktoriõppes Szegedi ja Tallinna Ülikoolis, töötanud ungari keele lektorina Tartu Ülikoolis, Läti ülikoolis Riias ja Udmurdi ülikoolis Iževskis. Alates 2007. aastast on ta Tartu Ülikooli Narva kolledži eesti keele lektor-raadi õppejõud. Sel omal kombel kurvivilisel teekonnal on tal õnnestunud hoida end üha Gutsloffi ja tartu kirjakeele lainel ning viia lõpule doktoriväitekiri, mille ta kaitses Tallinna Ülikoolis 29. augustil 2019. Tegu on artikliväitekirjaga, mis koondab tema viimase 18 aasta jooksul ilmunud tartu kirjakeele alaseid uurimusi neljas keeles. Artiklid juhatab sisse ning võtab kokku mahukas analüütiline ülevaade (autori sõnul „raamtekst”), mida võib käsitada omaette uurimuseksena.

Väitekirja temaatiline ning ajaline haare on tavatult lai. See ulatub XVII sajandi tartu kirjakeele kodifitseerija Johannes Gutsloffi nimekuju täpsustamisest ja tema sõnastikus esinenud sõnaühendi *päevata pool* autentsuse analüüsist kuni tartu kirjakeele hääbumiseni XX sajandil; see hõlmab ka tartu kirjakeele uudse periodiseeringu esitamise ning mitmeid kirjakeele sünni ja keelesurma probleemistikuga seotud olulisi küsimusi. Töö vundamendiks on Johannes Gutsloffi tartu keele alane looming, ent kokku moodustab väitekiri

kvalitatiivse interdistsiplinaarse uurimuse, mis sisaldab uudseid seisukohti, originaalseid leide ja seni esile toomata seoseid. Käsitletu laiast haardest annab tunnistust ka raamtekstis viidatud allikate nimekiri, mis sisaldab 298 nimetust.

Teema on kahtlemata oluline ning jätkuvalt aktuaalne. Kui pöörata pilk dissertandi eelkäijatele, siis kerkib silme ette terve plejaad nimekaid keeleinimesi, alates Heinrich Gösekenist ja August Wilhelm Hupelist kuni (näiteks) Mati Hindi, Jaak Peebo, Marju Lepajõe, Heli Laanekase või Kristiina Rossini. Sellest hoolimata on dissertant osanud märgata korrigeerimist vajanud üksikasju ja seisukohti (olgu nt Gutsloffi nimekuju, tema kolme välte tõlgendus, palatalisatsiooni märkimine või *ik*-naissooliite kasutamine).

Väitekirja põhjalikku analüütilist ülevaadet (lk 13–105), nii nagu ka kõiki artikleid iseloomustab dissertandi asjatundlikkus oma temaatikas ning hea orienteerumine erialakirjanduses. Tunnustust väärrib põhjalik ja faktirikas ülevaade tartu kirjakeele elukaarest, mida on pikisilmi oodatud, eriti pärast Mart Velskri väitekirja „Lõuna-eesti kirjandusloo kirjutamise võimalusi” (2014). Szilárd Tóth ei sammu mööda sissetallatud radu, vaid järgib oma teed. Ta esitab oma tartu kirjakeele definitsiooni, piiritleb omad tartu kirjakeele raamid (1648–1913), käsitleb misjonilingvistika vaimus toimunud kirjakeele loomist, periodiseerib selle ajaloo nelja ajajärku ega unusta ka mantlipärijate perioodi. Need on punktid, mis on väitekirjas ülevaatlikult lahti kirjutatud, ent mida autor on osanud ilmestada ka pisut intrigeerivate väidetega. Seetõttu vaadeldgem väitekirja raamteksti veidi lähemalt.

Käsitluse algul antakse tartu kirjakeele üldiseloomustus, kirjeldatakse selle tähtsust ning uuritust. Olgugi tartu keel ilmselgelt lõunaestiline ning olnud olemas juba ammu enne kodifitseerimist (1648), eristab dissertant seda nii Tartu linna

keelest kui ka Tartu murdest. Veel enam, tartu keelena ei võta ta arvesse ka mitte XX ja XXI sajandil ilmunud tartukeelset ilukirjandust. Seega piirdub väitekirjas käsitlemist leidnud tartu kirjakeel üksnes omaaegse peamiselt kirikliku trükisõnaga, kodifitseeritud keelekujuga. Autor on pidanud võimalikuks nimetada seda ka „poolkunstlikuks keeleks” (lk 33), st kommunikatsiooni võimaldavaks vahenduskeeleks, millel puudub rahvakeelne alus. Teisal (lk 23–25) peab ta vajalikuks kõigutada klassikute aksioome saksa pastorite ebakompetentsusest ning kinnitada Marju Lepajõe tuginedes, et Gutsloffi eesti keel ja grammatika olid väga heal tasemel.

Dissertant nimetab tartu kirjakeelt rõhutatult kiriklikuks kirjakeeleks (lk 17–18) ja seda mitmel põhjusel. Esiteks, Gutsloffi grammatika kui misjonilingvistika tulem; teiseks, omaaegse kirikukirjavara ülekaal, mille tuuma moodustavad Wastse Testamendi väljaanded; kolmandaks, usulise sisuga õpiku „Kodolaste raamat” neljas trükk kui tartu kirjakeele lõppakord. Autor püüab jätta muljet, et ka omaaegne koolikirjandus teenis eeskätt kiriku huve. Sellega ei tahaks siiski nõustuda. Pigem teenis see kirjandus eeskätt kooli huve, oli ju tollase kooli esmaülesanne kasvatada lastest tublid ristiinimesed. Autor mõonab ka ise, et suur osa tartukeelsest kirjavarast oli ilmalik. Seega võiks autor mõõnda sedagi, et omadussõna „kiriklik” näikse tartu kirjakeele iseloomustamiseks piirav. Oleks raske ette kujutada ateistlikku kooliharidust mitte ainult XVII sajandil, vaid ka hiljem kogu tartu kirjakeele eluea vältel. Tollane kirjavara oli kõige otsesemalt ja tihedamalt seotud kogu elukorraldusega ning kiriku elu moodustas selle loomuliku osa.

Mis puutub vaimuliku kirjavara ülekaalu, siis Endel Annuse andmetel ilmus nt aastail 1801–1850 tartu keeles silmapaistev hulk ilmalikku kirjavara: aabitsaid,

lugemikke, tervishoiu ja maaviljeluse käsi- raamatuid, karskuse- ja seaduseraamatuid, noodiraamatuid, ilukirjandust jms. Kokku 62,5 nimetust vaimuliku kirjavara 71 nimetuse kõrval.¹ See vahe pole kuigi suur. Tartu keele ilmalikke rolle on väitekirja autor maininud ka ise (lk 18). Tema määratlusest võib siiski jääda mulje, et eesmärgiks ei ole seatud mitte kogu tartu keele arengu, vaid ainult selle kirikliku valdkonna iseloomustamist (sh kalmistud). Siit tekib küsimus, kas poleks pigem võinud kitsendada uurimiseesmärki, kui et pisen-dada tartu kirjakeelset tervikkirjavara.

Teises jaotises on käsitletud Johannes Gutsloffi misjonilingvisti ja keelekorraldajana, lähtudes Annika Kilgi, Marju Lepajõe, Kristiina Rossi ja Harald Haarmanni kirjutistest. Huvitav lähenemisnurk on vaadelda grammatika pühenduslakitust omamoodi manifestina, milles Gutsloff tõstab maarahva samaväärsena teiste rahvaste sekka ning annab maakeelele teiste kohalike keeltega sama staatuse. Siinkohal peatub dissertant keele kodifitseerimise kui kirjakeele sünniga seoses ka kirjakeele surmal (lk 32–39). Tartu kirjakeele puhul kasutab ta mõnevõrra ootamatult väljendit „keeletapp” (ingl *linguicide*), pidades sellega silmas, et tallinna keel hävitas tartu keele tahtlikult. Tekib küsimus: ega dissertant ole olukorda meelega dramatiseerinud? Keelesurm on hiljemalt klassikute Nancy Doriani ja Norman Denisoni kirjutistest² alates tähendanud ikkagi väga selgelt ühe keele täielikku lõppu ning selle kõnelejate üleminekut teisele keelele, mitte siirdumist sama keele ühelt murdelt teisele. Ega 1914. aastast peale senine keelekasutus ju kadunud, kui üks kirjakeeltest taandati

¹ E. Annus, Eesti kalendrikirjandus 1720–1900. Eesti Akadeemiline Raamatukogu. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 2000, lk 16–27.

² Artiklid ilmusid ajakirja International Journal of the Sociology of Language teemanumbris „Language Death” (1977, nr 12).

murde staatusesse. Nii on seda käsitanud nii eesti sotsiolingvistid (nt Mart Rannut) kui ka dialektoloogid (nt Karl Pajusalu).³ Paralleeliks toodud vana tšehhi kirjakeele (ajutine) kadumine, moldova keelevarian-dist loobumine rumeenia keele kasuks või ülemsaksa keele tulek alamsaksa keele asemele näikse olevat ikkagi sellised näited, kus varasem kirjakeel on ka murde staatuses jätkunud vähemasti harrastuskeelena. Seetõttu võinuks alamsaksa keelest lähtudes rääkida ka tartu keelest tänapäevases kontekstis, nii harrastuskeelena kui ka mantlipärijana. Dissertandi pilk on seevastu püsinud minevikus. Käsitledes lühidalt, ent huvitavalt keelemaastike temaatikat, on ta Mati Hindi jälgedes viidanud Lõuna-Eesti surnuaedadele kui tänuväärsetele objektidele nii keelevalikute kui ka kakskeelsuse jälgimiseks.

Järgmises jaotises käsitletakse tartu kirjakeele ajaloo periodiseerimise võimalusi seniste periodiseeringute taustal. Dissertandi seisukohast on tartu keele tuumaks Wastne Testament ja selle uus-trükid (1686–1905), aastaid 1906–1913 on vaadeldud tartu keele hääbumisena ning alates 1914. aastast algas tartu kirjakeele mantlipärijate periood. Perioodid on väga ebauhthlase pikkusega. Kui kolmas, 7-aastane hääbumisperiood tundub üllatavalt lühike, siis 1914. aastast tänaseni kestev neljas periood paneb imestama, et see nn mantlipärijakeele periood arvestab üksnes Võru murde alusel kultiveeritud võru keelega. See paneb küsima: miks mitte ka Tartu murre või kogu lõunaeeesti keeleala

kõigi oma tänaste kirjalike keelekujude, kõigi oma tarbetekstide ning ilukirjan-dusega? Kohasem oluks ehk tunnistada harrastuskeelte olemasolu tänapäevasel *de-facto*-murdekeelemaastikul. Pidada praegust võru keelt omaeegse tartu kirjakeele ainsaks mantlipärijaks (või koguni reinkarnatsiooniks) oleks leebelt öeldes eksitav.

Kagu-Eesti osa omaeegse tartu keele kasutamisel on olnud kindlasti märkimis-väärne. Huvitav oluks väitekirjast leida mõtisklusi võimalike nihete kohta Lõuna-Eesti keeleelus, kui 1784. aastal asutati Võru linn ja moodustati Võru kreis. Kas tartu keel hakkas „murdeliselt kärisema”, kui Kagu-Eesti halduslikult iseseisvus? Kas oleks Võru murre jäänud olemata, kui Võru linna ja kreisi poleks rajatud? Ole-mata poleks ta ilmselt jäänud. Võimalik, et sel juhul tunneksime seda Ugandi või Oandi keelemurde nime all või mingi teise keskuse nimega, mis oleks rajatud Võru linna asemele. Arvata võib, et ka siis, kui Võru kreis oli loodud, ei tähendanud see muutusi ei Karula, Urvaste ega Rápina keelekasutuses. Tartu keel oli lihtsalt lõunaeeestlaste kirjakeel. Kusjuures torkab silma, et kui vaadata ammuseid kirjamehi, kes tartu keelt kasutanud ja edendanud, ning jälgida nende päritolu või elukohta, siis kerkib esile pigem Kagu-Eesti: Johannes Gutsloff ja Urvaste, Gustav Adolph Oldekop ja Põlva, Johan Philip von Roth ja Kanepi, Jakob Hurt ja Põlva jt.

Publikatsioonid on väitekirjas järjes-tatud sisulistel kaalutlustel, mis võimal-dab temaatiliselt seotud käsitlusi koos vaadelda. Artikleid iseloomustab süvitsi-minek ja faktitäpsuse taotlus.

Artikkel „Johannes Gutsloff, vana tartu kirjakeele arendaja järgedel” (2009) esitab ülevaate Gutsloffi loomingust ja selle uurimisloost koos rohkete viidetega varasematele käsitlustele. Täpsustatakse Gutsloffi kodukoha (saksa Daber, poola Dobra) paiknemist praeguses Poolas, tema

³ **M. Rannut**, Ведет ли двуязычие к отми-ранию языка? – Ю. Вийкберг, М. Раннут, Исторический аспект статуса языка (на материале эстонского языка). Preprint KKI-52. Таллинн: Академия наук Эстонской ССР, 1988, lk 10–11; **K. Pajusalu**, Keel, dialekt, kohamurre ja traditsiooniline murre. – K. Pajusalu, T. Hennoste, E. Niit, P. Päll, J. Viikberg, Eesti murded ja kohanimed. Tal-linn: Eesti Keele Sihtasutus, 2002, lk 19–20.

esmaimatrikuleerimist (1632) ning ta peateoste säili(ta)mise üksikasju.

Nende küsimustega haakub hästi publikatsioon „Johannes Gutsloff'i nimekuju varieerumisest ehk tema allkiri *versus* tema eesti keele ortograafia” (2010), mis vaatleb käsikirjades esinenud nimekuju *Gütsloff* kasutamist. Arvestades tollaseid varieerumisi saksa käekirjatradiisioonis, ei pea autor *ü* kasutamist mitte foneetiliselt motiveerituks, vaid pigem allkirjadele omaseks dekoratiivseks nähtuseks. Selle seisukohaga võib nõustuda.

Järgnev publikatsioon „Lisandusi Johannes Gutsloff'i grammatika ning piiblitõlke keele ja kirjaviisi kohta” (2001) on sisuliselt Gutsloff'i grammatika uustrüki retsensioon. Autor esitab väärt tähelepaneku, et Gutsloff ei eristanud täishäälikute kvantiteedisuhteid kvaliteedisuhetest ning põhjendab Gutsloff'i ortograafia fonoloogilisust. Artiklis on kommenteeritud ka Gutsloff'i uuenduslikku palatalisatsiooni märkimist. Autor näitab, et võrreldes ortograafiat kajastava sõnastikuosaga on grammatikas kommenteeritud häälduse eripära, seega esitatud transkriptsioon. Olulise probleemina väljendab artikkel momenti, et nüüdisajal kõneldavate murrete andmeid ei saa otse üle kanda 350 aasta tagusesse aega.

Artiklis „The marking of long vowels in the 17th century South Estonian in comparison with Latvian” (2003) on võrreldud pikkade vokaalide märkimist lõunaestl ja läti vanas kirjakeeles. Saksa keele eeskujul on mõlemas keeles märgitud vokaalipikkust *h*-tähe abil. Niisugusele paralleelile võiks leiduda muidki näiteid, kui eesti ja läti vana kirjakeelt uuritaks ühistöös.

Lühikirjutises „Põhjakaare nimetus Johannes Gutsloff'il ja Heinrich Gösekenil” (2006) näitab autor, et Gutsloff'i grammatikas kasutatud *Paiwata põhl* on semantiliselt motiveeritud, Gösekeni sõnaraamatus olev *pehwa pohl* on aga võimalik trükiviga,

mis on ühendi esimese sõna jätnud ilma abessiivi lõpust.

Värskeim ja pikim artikkel „Sprachgeschichtliche und -typologische Fragen der Movierung unter besonderer Berücksichtigung des alten Südestnischen” (2018) käsitleb XVII sajandi tartu kirjakeele süsteemis esineva naissooliite tõlgendamist motsiooninähtusena. Hoolimata sookategooria puudumisest eesti keeles vaatleb autor motsiooni kui sõnavara täiendamist sõnamoodustuse vahenditega. See on originaalne vaatepunkt eesti tuletussüsteemi kirjeldamisel. Esiletõstmist väärib uuritud keelenähtuse seostamine temaatiliselt üldisema teoreetilise raamistikuga, k.a feministliku lingvistika ja binaarse maailmatunnetuse küsimustega. Eesti keele näited on paigutatud läänemeresoome ja indoeuroopa konteksti. Oluline on järeldus, et eesti vanas kirjakeeles naissoo tähistanud *ik*-liide on läänemeresoome keeltele omane ja selle kasutamine naissoo markeerimiseks ei ole Johannes Gutsloff'i teoretiseering.

Raamatuloolises publikatsioonis „Заметки об исчезающей тартуской письменности пятого периода эстонского литературного языка (1857–1905 гг.)” (2015) korrigeeritakse tartu kirjakeele väljasuremise daatumit varasemaga võrreldes ühe aasta võrra ning see nihutatakse 1913. aastasse, kui ilmus õpiku „Kodolaste raamat” 4. trükk. Artikli käsitluslaad annab märku interdistsiplinaarsest ja programmisest lähenemisest, millele osutab visioneeriv lõpuosa.

Kõikides artiklites sisaldub uudeid seisukohti. Publikatsioonidest ilmneb autori võimekus töötada vanade allikmaterjalidega, tema tähelepanelikkus detailide suhtes ning julgus mõtestada keelenähtusi originaalsel ja kriitilisel moel, vastandudes vajaduse korral senisele traditsioonile. Esiletõstmist väärib ka uurimuse interdistsiplinaarsus.

Raamteksti viimase osana on autor lisanud artiklite täiendatud lühikokkuvõtted (lk 74–82), mis arvestavad ka vahepeal ilmunud täiendavaid käsitlusi. Artikli „Lisandusi Johannes Gutsloff'i grammatika ning piiblitõlke keele ja kirjaviisi kohta” (2001) täienduseks osutab ta (lk 76) Kristiina Rossi ja Péter Pomozi kirjutistele, kes on käsitlenud nii diakriitike kui ka pikendus-*h* kasutamist ja näinud tsirkumflexis võimalikku sidet jesuiitide traditsiooniga. Järgneb õige intrigeeriv seisukoht. Erinevalt levinud arusaamast, et Gutsloff tuustas ning märkis kolme välde, ning üldlevinud seisukohast kolme välte olemasolu kohta, rõhutab dissertant end jagavat Mati Hindi arusaama, et kolme välte olemasolu on eesti keeles põhimõtteliselt välistatud (lk 77). Nii resolootseks väiteks pole siiski alust, sest Hint räägib häälikuvältest. Kui lugeda näiteks veel Hindi üht hiljutist artiklit „Kas sõnavälde on saladuslik nähtus?”, siis sealgi on ta kindlalt kolme häälikuvälte vastane ja nimetab seda teooriat eesti keeleteaduse omatooteks. Silbivälte pooldajana jagab ta silbid lühikesteks ja pikkadeks, kusjuures pikad rõhusilbid on kas kerge või raske aktsendiga, st II või III vältes.⁴ Üht üldlevinud eksiarmumust, nimelt palatalisatsiooni märkimist *j*-ga, on dissertandil tulnud veel kord kummutada, sest seda pole tema sõnul märganud Heli Laanekask, Péter Pomozi ega Katja Ziegelmann (lk 77). Szilárd Tóth on sunnitud kordama, et kui Gutsloff'i sõnastikus esinevad nt *Koti* 'Sack' või *Panni* 'Pfanne', siis tuleb neid lugeda palataliseeritult – *Kotj* ja *Panj* –, nagu juhatab Gutsloff grammatika märkuste osas (lk 43). Seega on dissertant veel kord kinnitanud, et Gutsloff on leiutanud transkriptsiooni kui ortograafiast erineva süsteemi. Mis puutub aga *j*-lõpulisse

pang-sõnasse (*Panj* 'Eimer', lk 147), siis siin võib oma osa olla alamsaksa mõjul, et *g* on hääldatud *j*-na (vastupidine oleks näide, kus Järva on kirjutatud *Gerwa*).

Kõige lõpuks järgneb üldkokkuvõte, milles tuuakse esile väitekirja põhiseisukohad ning kõige olulisemad tulemused.

Szilárd Tóthi väitekirjas põimuvad keele ja murde, nagu ka suulise ja kirjaliku keelekasutuse küsimused, mille puhul on osatud luua temaatilisi seoseid veel keelesurma, motsiooni ja globalisatsiooniga. Tööd iseloomustab isikupärane väljendusviis ja seda on huvitav lugeda. Kohati tundub küll, et allikaviiteid on koguni liiast, ent see johtub bibliograafiatega (mõningasest) kordumisest analüütilise ülevaateosa ja iga artikli järel, andes ühtekokku 46 lk (ehk 18% töö kogumahust). See on üks põhjusi, miks oleks võinud eelistada pigem monograafilist käsitlust. Väga positiivsena mõjuva ülevaatlikkuse ja temaatilise haarde kõrval oleks oodanud suuremat tähelepanu teoreetilisele raamistikule, eriti ajaloolise sotsiolingvistika või keelekorraldusteooria vallast. Praeguses tekstis kipuvad tooni andma esseistlikku laadi kirjelused, eriti kirjakeele sünni ja surma ning keelekorralduse algusega seotud mõttekäikudes.

Szilárd Tóthi väitekeri, autori enda sõnul „mälestussammas tartu kirjakeelele”, tõendab autori head orienteerumist nii ajaloo- kui ka keeleainestikus ning lisab uusi vaatenurki XVII sajandi kirjakeele tõlgendamiseks. Sissejuhatus, artiklid ning kokkuvõte moodustavad sisulise terviku, mis kajastab kõige värskemalt senist uurimisseisu. Kahtlemata on tegu kirikliku tartu kirjakeele seni põhjalikema käsitlusega. Ühtlasi avab töö valdkondi, millele tuleks keskenduda lõunaeeesti vanema kirjakeele edasisel uurimisel. Jääme huviga ootama Johannes Gutsloff'i monograafiat.

JÜRI VIKBERG, KÜLLI HABICHT

⁴ M. Hint, Kas sõnavälde on saladuslik nähtus? – Sõida tasa üle silla. Raamat eesti keelest ja meelest. Koost ja toim R. Raag, J. Valge. Tartu–Tallinn: EKSA, 2018, lk 67.